

СУЧАСНА ІСТОРИЯ

УДК (UDC) 94 (477) «1945/1950»: 355.1-058.65-056.26
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.2\(38\).586](https://doi.org/10.33782/eminak2022.2(38).586)

DISABLED PEOPLE OF GREAT PATRIOTIC WAR IN POST-WAR UKRAINE 1945-1950

Vyacheslav Hordiyenko¹, Halina Hordiyenko²

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University (Uman, Ukraine)

¹ e-mail: liskovets62@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1133-4199>

² e-mail: galinagordienko@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2424-2410>

ABSTRACT

The purpose of the paper is to highlight the living conditions of disabled people of the Great Patriotic War in post-war Ukraine, which were resulted from certain measures for the social protection of that social group, implemented by the party-government leadership of the republic.

The scientific novelty is in the fact that the study focuses on manifestations of discrimination by the authorities against certain groups of the social community of disabled front-line soldiers in the Ukrainian SSR.

Conclusions. The process of legal registration of the social group ‘invalids of the Great Patriotic War’ in the USSR and the Ukrainian SSR began in 1940 and continued until the end of the Second World War. The disabled of the Soviet-German War were legally separated from all social groups of the social security system and had a number of rights and privileges. At the same time, the practice of implementing the policy of the disabled WWII soldiers’ social protection by the party-government leadership of the USSR and Ukrainian SSR testified to a general tendency to ignore those rights and privileges.

The facts of the encroachment of the highest-ranking Communist party and government of the USSR and Ukraine representatives upon the process of determining the degree of loss of labor capacity of disabled veterans with the aim of reducing expenses for supporting their incomes are found out. The reasons for such actions of the authorities are analyzed. The dependence of the social protection of the war disabled on the ideological guidelines of the communist state as well as the command-administrative system of managing the economy and social policy is revealed. Disabled WWII soldiers who lived in the villages were discriminated against as well. They were paid a smaller pension, were not given food stamps for a guaranteed supply of bread, and were not exempted from taxes in kind in the form of harvesting agricultural products. It was discrimination on social grounds.

The administrative and coercive character of the solution to the problem of employment of disabled WWII soldiers in post-war Ukraine is proven. The paper shows the facts of discrimination against disabled war veterans with severe injuries who tried to survive on their own in hard living conditions, engaging in petty trade or begging. Authorities deprived them of freedom of movement, freedom of choice of occupation, and even personal freedom, forcibly sending them to specialized institutions. The top officials of the republic were also involved in that.

Keywords: disabled of the Great Patriotic War, social protection, disability category, pension, employment, discrimination, repressions

ІНВАЛІДИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ У ПІСЛЯВОЄННІЙ УКРАЇНІ 1945-1950 РР.

В'ячеслав Гордієнко¹, Галина Гордієнко²

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини (Умань, Україна)

¹ e-mail: liskovets62@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1133-4199>

² e-mail: galinagordienko@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2424-2410>

АНОТАЦІЯ

Метою статті є висвітлення умов життя інвалідів Вітчизняної війни у післявоєнній Україні, які виникли внаслідок здійснення партійно-урядовим керівництвом республіки комплексу заходів із соціального захисту цього контингенту.

Наукова новизна полягає в тому, що у дослідженні акцентовано увагу на проявах дискримінації з боку влади щодо окремих груп соціальної спільноти інвалідів-фронтовиків в УРСР.

Висновки. Процес юридичного оформлення соціальної групи «інваліди Вітчизняної війни» в СРСР та УРСР розпочався ще у 1940 р. і тривав до кінця Другої світової війни. Інваліди радянсько-німецької війни були законодавчо виділені з усіх контингентів системи соціального забезпечення та наділені низкою прав і привілеїв. Водночас, практика реалізації партійно-урядовим керівництвом СРСР та УРСР політики соціального захисту інвалідів війни засвідчила загальну тенденцію до ігнорування цих прав і привілеїв.

Встановлено факти втручання представників найвищого партійно-урядового керівництва СРСР та України у процес визначення ступеня втрати працездатності ветеранів-інвалідів з метою скорочення видатків на підтримку їхніх доходів. Проаналізовано причини таких дій влади. Виявлено залежність соціального захисту інвалідів війни від ідеологічних установок комуністичної держави й командно-адміністративної системи управління економікою та соціальною політикою. Дискримінації зазнавали інваліди Вітчизняної війни, які мешкали на селі. Їм сплачували меншу пенсію, не видавали картки на гарантоване забезпечення хлібом, не звільняли від натуральних податків у формі заготівель сільськогосподарської продукції. Це була дискримінація за соціальною ознакою.

Доведено адміністративно-примусовий характер розв'язання проблеми зайнятості інвалідів Вітчизняної війни у післявоєнній Україні. У статті показано факти дискримінації інвалідів війни із важкими каліцтвами, які намагалися самостійно вижити у скрутних умовах, займаючись дрібною торгівлею або жебрацтвом. Влада позбавляла їх свободи пересування, свободи вибору заняття й навіть особистої свободи, насильно відправляючи у спеціалізовані установи. Причетним до цього також виявилось найвище керівництво республіки.

Ключові слова: інвалід Вітчизняної війни, соціальний захист, група інвалідності, пенсія, зайнятість, дискримінація, репресії

Важкою спадщиною Другої світової війни стала велика кількість осіб з інвалідністю внаслідок бойових дій. Українці були другою за чисельністю нацією після росіян у складі Червоної Армії, яка протистояла війську нацистської Німеччини. Тому в перші післявоєнні роки на вулицях міст і сіл, на підприємствах і в установах радянської України щодня можна було побачити покалічених вчорашніх фронтовиків. Інваліди війни тоді складали особливу соціальну групу, яка істотно відрізнялася від інших груп осіб з інвалідністю своїм соціальним

статусом і менталітетом. Учораšní фронтовики переживали процес адаптації до свого нового стану як особи з інвалідністю й водночас зі складнощами інтегрувалися до післявоєнного українського суспільства.

Особи з інвалідністю внаслідок війни у цивілізованому суспільстві мають можливість захищати свої особливі інтереси як окрема соціальна група на рівні політичного представництва¹. В умовах тоталітарного політичного режиму, який був у радянській Україні, інваліди війни такої можливості не мали. Їхнє повсякденне життя цілком залежало від партійно-урядової політики соціального захисту вчорашніх фронтовиків з інвалідністю та радянських чиновників, які здійснювали цю політику на місцях.

В українській і зарубіжній історіографії розробка цієї теми сьогодні перебуває у стадії переосмислення на основі нових фактів, які історики отримали із раніше недоступних джерел. Варто відзначити українських дослідників – І. Муковського², О. Лисенка³, Т. Пастушенка⁴, Т. Вронську⁵, В. Литвина⁶, – які розглянули питання чисельності інвалідів війни у післявоєнній радянській Україні, встановили основні напрями політики соціального захисту цього контингенту та їх результативність, започаткували вивчення виробничого та побутового повсякдення інвалідів-фронтовиків.

Долучилася до цієї дослідницької роботи і німецька історикиня Б. Феселер. Вона проаналізувала важливі аспекти соціального забезпечення інвалідів-фронтовиків у сфері працевлаштування, зокрема, вказала на його неефективність⁷.

Низку статей про інвалідів Вітчизняної війни в УРСР оприлюднили В. Гордієнко та Г. Гордієнко. Такий аспект післявоєнного повсякдення ветеранів війни з інвалідністю як житлова проблема висвітлено у дослідженні 2017 р.⁸ Крім цього, вивчено питання юридичної регламентації соціального забезпечення інвалідів-фронтовиків в УРСР напередодні німецько-радянської війни і в перші післявоєнні роки. У статті доведено, що ухвалення радянським урядом документів з опіки над інвалідами війни було складовою частиною ретельної підготовки режиму до наступальних військових дій на Захід⁹. Окрема публікація присвячена аналізу

¹ *Guldvik I.* Disability, social groups, and political citizenship // *Disability & Society*. 2014. № 28(4). P. 516-529.

² *Муковський І., Лисенко О.* Звитяга і жертвовність: українці на фронтах другої світової війни. Київ: Книга Пам'яті України, 1997. 568 с.

³ *Лисенко О.* Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті // *Український історичний журнал*. 2004. № 5. С. 3-16; *Лисенко О.* Підсумки Другої світової війни та Україна // *Український історичний журнал*. 2005. № 6. С. 134-142.

⁴ *Лисенко О., Пастушенко Т.* Сучасний дискурс Другої світової війни крізь призму публікацій «Українського історичного журналу» останнього десятиліття // *Український історичний журнал*. 2017. № 6. С. 140-162.

⁵ *Вронська Т., Лисенко О.* «Окопне братство»: фронтовий мікросоціум у контексті воєнної повсякденності // *Сторінки воєнної історії України*. 2012. № 15. С. 8-25.

⁶ *Литвин В.* Україна у першому повоєнному десятилітті (1946-1955). Київ: Видавничий дім «ЛіТerra». 2004. 486 с.

⁷ *Феселер Б.* «Нищие победители»: инвалиды Великой Отечественной войны в Советском Союзе // *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2-3 (40-41). С. 21-33.

⁸ *Гордієнко В., Гордієнко Г.* Житлова проблема у повсякденні інвалідів Вітчизняної війни в УРСР у 1942-1950 рр. // *Емінак*. 2017. № 1 (17) (січень-березень). Т. 4. С. 52-58.

⁹ *Гордієнко В., Гордієнко Г.* Правова регламентація соціального захисту військових з інвалідністю у контексті підготовки СРСР до великої війни: джерелознавчий дискурс // *Емінак*. 2019. № 3 (27) (липень-вересень). С. 242-251.

державної політики соціального забезпечення інвалідів-фронтовиків і виявлення причин її неспроможності¹⁰.

Стаття Н. Коваленко про соціальний захист інвалідів-фронтовиків у Житомирській області у 1944-1948 рр. засвідчує про перехід до вивчення зазначеної проблематики на регіональному рівні¹¹. Розширення предметного поля теми здійснено у дослідженні А. Фоміна¹². Автор започаткував вивчення проблеми соціальної адаптації інвалідів, що поверталися з місць позбавлення волі на початку 1950-х рр. Серед таких, звісно, були й інваліди війни.

Водночас, логіка наукового пізнання зумовлює постановку нових питань для подальших досліджень становища інвалідів війни у післявоєнній Україні. Так, згідно із загальною концепцією історії інвалідності, як наряду сучасної історіографії, потрібно ретельно вивчати дискримінаційні аспекти взаємодії між тоталітарним режимом і численною соціальною групою осіб з інвалідністю.

Отож, віддаючи належне внескові вищезначених авторів у розробку проблематики післявоєнного життя інвалідів Вітчизняної війни, слід зазначити, що недостатньо дослідницької уваги було приділено дискримінаційним аспектам ставлення партійно-урядового керівництва УРСР до окремих контингентів інвалідів Вітчизняної війни у післявоєнний час.

Тема нашого дослідження знаходиться на перетині політичної історії та історії інвалідності. З точки зору історії інвалідності у післявоєнній радянській Україні, інваліди війни становлять «корисну категорію історичного аналізу»¹³. Вона відкриває широкі можливості для вивчення долі інвалідів і сприяє більш якісній історичній реконструкції наслідків Другої світової війни. З позицій політичної історії актуальною є дослідницька тема дискримінації, пов'язаної з інвалідністю¹⁴. Проблеми дискримінації людей з обмеженими можливостями через расові, статеві упередження, сексуальну орієнтацію розробляються доволі інтенсивно у сучасній гуманітаристиці. Однак проблема дискримінації окремих груп осіб з інвалідністю через ідеологічні установки правлячого політичного режиму, які мали місце в історії, ще потребує подальшого поглибленого вивчення. Сьогодні, на жаль, ще існують держави з авторитарними режимами, які є вкрай несприятливими до сучасних інклюзивних моделей соціального захисту осіб з інвалідністю. Це обумовлює актуальність теми нашого дослідження.

Маємо намір висвітлити становище осіб з інвалідністю внаслідок війни та провідні напрями політики соціального захисту партійно-урядового керівництва УРСР щодо них у перші роки після Другої світової війни, а також виявити

¹⁰ Hordiyenko H., Hordiyenko V. State Policy on Social Protection for the Patriotic War Invalids in Post-war Ukraine in 1945-1950 // East European Historical Bulletin. 2022. Issue 22. P. 141-152.

¹¹ Коваленко Н. Соціальне забезпечення інвалідів Другої світової війни в селах Житомирської області в 1944-1948 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. 2018. Вип. 1, ч. 1. С. 77-81.

¹² Фомін А. Заходи системи соціального забезпечення УРСР з врегулювання становища амністованих інвалідів (початок 1950-х рр.) // Емінак. 2021. № 2 (34) (квітень-червень). С. 159-166.

¹³ Blackie D. Phallacies: historical intersections of disability and masculinity, edited by Kathleen M. Brian and James W. Trent, Jr, New York, Oxford University Press, 2017, xii +354 pp. // Disability & society. 2018. № 33 (6). P. 990.

¹⁴ Omansky G., Rosenblum K.E. Bringing Disability into the Sociological Frame: A Comparison of Disability with Race, Sex, and Sexual Orientation Statuses // Disability & Society. 2001. № 16 (1). P. 16.

контингенти інвалідів-фронтовиків, які зазнали дискримінації з боку влади та встановити сутність цієї дискримінації. Історичну реконструкцію взаємодії тоталітарної держави й інвалідів Вітчизняної війни у радянській Україні ми здійснювали на основі аналізу опублікованих та архівних джерел.

Після розгрому нацистської Німеччини військами антигітлерівської коаліції упродовж післявоєнного періоду в СРСР інформацію про осіб з інвалідністю внаслідок війни було засекречено. Падіння комуністичного режиму в 1991 р. у СРСР та здобуття Україною незалежності зумовили доступність державних архівів для дослідників. Історики отримали у своє розпорядження раніше закриті фонди партійно-урядових документів. Серед них і матеріали з соціального захисту інвалідів – ветеранів німецько-радянського збройного протистояння – «Великої Вітчизняної війни». Це дало можливість розпочати вивчення державної політики щодо інвалідів війни умов їхньої життєдіяльності у перші післявоєнні роки.

У ранньому СРСР окремого законодавства з інвалідності не існувало. Всі нормативні акти, які торкалися умов життя осіб з інвалідністю, ухвалювалися на рівні радянського уряду – Ради Народних Комісарів СРСР (РНК СРСР) (з 1946 р. – Ради Міністрів СРСР) у формі постанов та інструкцій. Слід зазначити, що фронтовики – інваліди війни – ніколи не залучалися до розробки й обговорення документів про інвалідність.

Перший державний акт про соціальне забезпечення інвалідів німецько-радянської війни був ухвалений до початку самої війни. Ретельно готуючись до майбутнього конфлікту з нацистською Німеччиною, радянський уряд (РНК СРСР) 16 липня 1940 р. ухвалив секретну постанову, якою запроваджувалося «Положення» про пенсії особам з інвалідністю внаслідок війни та їхнім сім'ям. «Положенням» регламентувався порядок призначення, нарахування та виплати пенсій майбутнім інвалідам війни – рядовим, сержантам і старшинам. Сталінське керівництво потурбувалося також і про майбутніх інвалідів війни вищого рангу, тобто про офіцерів і генералів. Окрема постанова про призначення пенсій покаліченим фронтовикам із числа вищих командирів Червоної Армії була ухвалена РНК СРСР 5 червня 1941 р., за 16 днів до нападу військ вермахту на Радянський Союз. У СРСР і радянській Україні на цей момент вже були тисячі інвалідів – ветеранів збройних конфліктів Червоної Армії з японськими військами на озері Хасан і на річці Халхін-Гол, а також з армією Фінляндії, які сталися упродовж 1938-1940 рр. Але вищезазначені постанови про пенсії їх не стосувалися. Навіть після перемоги над нацизмом у післявоєнні роки інваліди війни вищевказаної категорії отримували пенсії набагато менші від інвалідів Вітчизняної війни, згідно з іншими нормативними актами.

Ухваленням секретних постанов про пенсії інвалідам майбутньої війни завершувалася підготовка до збройного конфлікту з нацистською Німеччиною. Але варто наголосити, що документи регламентували лише один напрям соціального захисту осіб з інвалідністю внаслідок війни – підтримку доходів. Розмір пенсій, згідно з постановами, залежав від таких факторів: група інвалідності, розмір заробітної плати до мобілізації в діючу армію, обставини втрати працездатності (на полі бою чи в небойовій обстановці), військове звання, соціальне походження. Група інвалідності означала ступінь втрати працездатності. Загалом, для кожної особи з інвалідністю роль національної системи оцінки

непрацездатності та здійснення державою на її основі політики соціального захисту була і є надзвичайно важливою¹⁵.

Інвалідність у СРСР в 1940-1950 рр. встановлювалася відповідними органами – Лікарсько-трудовими експертними комісіями (ЛТЕК). Ці установи визначали також ступінь непрацездатності – групу інвалідності, оформляючи відповідний документ. До 1946 р. загальні принципи присвоєння групи інвалідності були такими. III-а група інвалідності призначалася особам, які частково втратили працездатність і не могли працювати за своїм фахом. Для них було доступним виконання менш кваліфікованої роботи із використанням спеціальних допоміжних засобів. II-а група інвалідності присвоювалася ветеранам, які цілком втратили працездатність, але могли самостійно обслуговувати себе вдома. А I-а група інвалідності присвоювалася особам, які цілком втратили працездатність і не могли обійтися без сторонньої допомоги у домашньому побуті.

У «Положенні» від 16 липня 1940 р. про пенсіонування інвалідів війни рядового та сержантського складу зазначено, що ветеранам з інвалідністю, які мешкали у сільській місцевості та були «зв'язані з сільським господарством», суми пенсій призначалися на 20% меншими від сум пенсій, встановлених для ветеранів, які проживали у містах¹⁶. Визначення «зв'язаний із сільським господарством» стосувалося всіх, хто сплачував земельний податок, тобто володів присадибною ділянкою. У радянській Україні у 1930-40-х рр. площа присадибної ділянки, як правило, становила приблизно 0,6 га землі. Навіть, якщо у сільського інваліда війни в господарстві було лише дві кози та кілька курей, його фінансові органи вже зачисляли до тих, хто «зв'язаний із сільським господарством». Фактично, тут мала вияв дискримінація великої групи військових ветеранів з інвалідністю за соціальною ознакою. Інваліди-фронтовики – колгоспники у післявоєнній Україні склали близько 60% усіх осіб з інвалідністю внаслідок війни. Радянський уряд платив на 20% меншу пенсію інвалідам війни тільки за те, що вони були селянами. Радянський режим сприймав селян як «дрібну буржуазію» – підозрілий, а то й ворожий клас. Комунисти при владі вважали, що клаптик землі в 0,6 га та дві кози, якими володів селянин, робили його капіталістом.

Напад військ гітлерівської Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 р., як відомо, виявився несподіваним для партійно-урядового керівництва країни. Побічно це підтверджується істотним коригуванням системи соціального захисту інвалідів війни в СРСР упродовж німецько-радянського збройного протистояння 1941-1945 рр. Довелося запроваджувати, крім підтримки доходів, ще й такі напрями соціального захисту інвалідів-фронтовиків, як розв'язання проблеми зайнятості, медична реабілітація, матеріально-побутове забезпечення.

Завершення юридичної легітимізації соціальної групи інвалідів німецько-радянської війни відбулося навесні 1942 р. Перші місяці боїв виявили серйозну військову проблему – відсутність мотивації бійців Червоної Армії. Багато солдатів не бажали захищати жорстокий радянський режим і здавалися у полон. Серед заходів з посилення мотивації червоноармійців був і такий, як створення більш сприятливих умов для інвалідів війни з нацистською Німеччиною у порівнянні з

¹⁵ *Symeonidou S.* New policies, old ideas: the question of disability assessment systems and social policy // *Disability & Society.* 2014. № 29 (8). P. 1260.

¹⁶ *Слободянский М., Гитман Ш.* Збірник законодавчих та нормативних матеріалів по пенсійному забезпеченню. Київ: Міністерство соціального забезпечення УРСР, 1949. С. 33.

іншими контингентами осіб, які отримували соціальну допомогу від держави. Захисники СРСР мусили знати, що держава буде обов'язково опікуватися ними в разі втрати працездатності через важке травмування на війні.

Спочатку РНК СРСР 6 травня 1942 р. ухвалила постанову за № 640 «Про трудове влаштування інвалідів Вітчизняної війни». Услід їй і РНК УРСР та Центральний Комітет Комуністичної Партії (більшовиків) України (ЦК КП (б)У) ухвалили спільну постанову за № 115 від 20 травня 1942 р. «Про трудовлаштування інвалідів Вітчизняної війни»¹⁷. Ці урядово-партійні документи легітимізували нову категорію осіб з інвалідністю внаслідок війни – «інваліди Вітчизняної війни». Постановами визначено зміст особливого статусу цієї групи колишніх учасників бойових дій. У подальшому в партійно-державних та інших офіційних документах використовувалася саме така назва цього контингенту – «інвалід Вітчизняної війни». Термін «інвалід Великої Вітчизняної війни» з'явився в офіційному використанні в СРСР дещо пізніше – з 1965 р.

Важка війна з нацистською Німеччиною та великі втрати на фронтах змусили партійно-урядове керівництво СРСР внести корективи в систему призначення та виплати пенсій інвалідам війни. 31 січня 1944 р. союзний уряд ухвалив постанову за № 101, якою затверджувалася «Інструкція» «Про порядок призначення і виплати пенсій по інвалідності військовослужбовцям рядового, сержантського і старшинського складу»¹⁸. Це був основний документ, який регламентував соціальний захист інвалідів Вітчизняної війни у сфері підтримки доходів у післявоєнний період, оскільки переважна більшість ветеранів з інвалідністю належали саме до категорії рядових, сержантів і старшин. В «Інструкції» відбулося суттєве уточнення переліку груп осіб, які мали право на пенсію, у порівнянні з «Положенням» від 16 липня 1940 р. До вже визначених категорій військових додали групи військових, призваних до діючої армії із запасу, добровольців, медичних сестер¹⁹. «Інструкція» зберігала дискримінаційне зменшення розмірів пенсії інвалідів Вітчизняної війни, які були «зв'язані з сільським господарством».

Однак заходи радянського уряду з підтримки доходів інвалідів Вітчизняної війни істотно нівелювала інфляція. Індекссації заробітної плати та пенсій у СРСР загалом, і в радянській Україні зокрема, упродовж 1941-1950 рр. не проводилося. Середня заробітна плата робітників на підприємствах становила 200 крб. Кваліфіковані робітники отримували дещо вищу заробітну плату, але інвалідові влаштуватися на таке робоче місце було майже неможливо. У колективних сільських господарствах (колгоспах) заробітна плата грошима взагалі не виплачувалась. Оплату працю після жнив колгоспникам здійснювали натурою (зерном). За кожен день роботи на колгоспному полі у 1946 р. український селянин отримав 257 г зерна²⁰.

Середня номінальна пенсія інваліда-фронтовика в радянській Україні у 1946 р. становила 147 крб. на місяць²¹. Щоб скласти загальне уявлення про реальну

¹⁷ Гордієнко В., Гордієнко Г. Правова регламентація соціального захисту військових... С. 248-249.

¹⁸ Слободянский М., Гітман Ш. Збірник законодавчих та нормативних матеріалів... С. 45.

¹⁹ Гордієнко В., Гордієнко Г. Правова регламентація соціального захисту військових... С. 248.

²⁰ Веселова О. Післявоєнна трагедія: голод 1946-1947 рр. в Україні // Український історичний журнал. 2006. № 6 (471). С. 108.

²¹ Центральний держархів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4882. Арк. 7.

купівельну спроможність пенсії українського інваліда Вітчизняної війни у 1946 р., слід звернути увагу на вартість деяких найнеобхідніших товарів. Цього року на ринку ціна 1 кг житнього хліба становила 16-20 крб.; 1 кг пшеничного хліба – 30-40 крб.; 1 літра соняшникової олії – 100-120 крб.; 1 кг яловичини – 35-50 крб.; 1 кг свинини – 50-80 крб.; 1 кг сала – 163-200 крб.; 1 кг вершкового масла – 120-169 крб.; 1 шматка господарського мила 400 г – 30-35 крб.; чоловічий костюм (шерстяний) – 2000-2500 крб.; 1 пара шкіряних чобіт – 1100-1500 крб.²² Отож, цілком зрозуміло, чому покалічені на війні ветерани прагнули визнання своєї інвалідності державою й отримання статусу «інваліда Вітчизняної війни». Пенсія була хоча й невеликим, але все ж додатком до заробітної плати фронтовика, який працював. А статус «інваліда Вітчизняної війни» давав право на матеріальну допомогу від держави.

Як бачимо з вищевказаної статистики, майже недоступними для ветеранів-інвалідів у післявоєнній Україні були одяг і взуття. Варто зазначити, що тут допомога ветеранам, як це часто бувало в історії СРСР і Російської імперії, надійшла із-за океану від народу США. Про військову допомогу СРСР, як члена антигітлерівської коаліції, від американського уряду написано багато. Але майже ніде не згадується масштабна допомога одягом і взуттям, яку прості американці через благодійні організації надсилали в регіони СРСР, звільнені від нацистських окупантів упродовж 1944-1946 рр. У радянських архівних документах така допомога позначалася терміном «американські подарунки». Їх централізовано розподіляли через органи соціального забезпечення між інвалідами Вітчизняної війни. Ветерани отримували безплатно пальта, костюми, штани, сорочки, светри, пуловери, черевики. Так, за жовтень-грудень 1944 р. і січень-березень 1945 р. тільки до 4-х західних областей України надійшло 125 536 предметів одягу та взуття з «американських подарунків». З них 43 506 предметів було направлено у Львівську область. Для 3 550 інвалідів Вітчизняної війни цього регіону місцеві чиновники виділили 6 949 речей²³. З «американських подарунків» отримували одяг і взуття інваліди Вітчизняної війни практично в усіх областях УРСР. У розореній війною республіці завдяки благодійній допомозі із США вдягалися не тільки ветерани, але й їхні дружини та діти. Причому якість речей була настільки високою, що довкола розподілу «американських подарунків» було виявлено чимало махінацій і зловживань чиновників.

Варто наголосити, що пенсію отримували далеко не всі ветерани. З 1948 р. інвалідам Вітчизняної війни III-ї групи держава перестала виплачувати навіть ці мізерні кошти. На 1 квітня 1948 р. із 438 493 інвалідів Вітчизняної війни у радянській Україні²⁴ майже 74% належали до III-ї групи інвалідності²⁵. Тобто пенсію отримували 114 008 інвалідів Вітчизняної війни.

Згідно з усталеним порядком, інваліда війни після його повернення додому із шпиталю брали на облік районний або міський відділ Міністерства соціального забезпечення (соцзабез). Головними завданнями чиновників цього відомства було вирішення проблеми зайнятості інваліда-фронтовика, призначення та виплата йому належної пенсії. Інваліди Вітчизняної війни офіцерського складу отримували

²² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4874. Арк. 40-52.

²³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1938. Арк. 35

²⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3574. Арк. 5-6.

²⁵ Ананченко Ф. О работе органов социального обеспечения Украинской ССР. Киев: М-во социального обеспечения УССР, 1948. С. 7.

пенсії від Міністерства оборони, але проблему їх зайнятості розв'язували також соцзабези. У вересні 1946 р. у радянській Україні органами соціального забезпечення було зареєстровано 616 400 інвалідів Вітчизняної війни²⁶. До цієї кількості слід додати не менш як 12 тисяч інвалідів Вітчизняної війни – офіцерів і рядових різних підрозділів органів внутрішніх справ²⁷. Саме стільки їх було у липні 1945 р. Але їх реєстрували та надавали їм соціальну допомогу не органи соціального забезпечення, а наймогутніше на той час державне відомство – Міністерство внутрішніх справ СРСР. Таким чином, інвалідів Вітчизняної війни в УРСР у 1946 р. було не менше ніж 628 400 осіб. На цей момент інваліди-ветерани ясно усвідомили своє місце і статус у післявоєнному житті України й утверджувалися як особлива соціальна група українського радянського суспільства.

Упродовж 1945-1950 рр. чисельність осіб з інвалідністю внаслідок війни у радянській Україні істотно змінювалася. До вересня 1946 р. їхня кількість зростала та досягла максимуму. Далі статистика свідчить про істотне зменшення кількості інвалідів Вітчизняної війни, які перебували на обліку в органах соціального забезпечення. На 1 січня 1950 р. їх налічувалось 404 643 особи²⁸.

Різке скорочення на чверть мільйона осіб припадає на 1946-1950 рр. У цей період партійно-урядове керівництво радянської України ініціювало проведення переогляду всіх ветеранів-інвалідів республіки із застосуванням так званої «глибокої лікарсько-трудової експертизи». У результаті вже до 1948 р. кількість інвалідів Вітчизняної війни в УРСР зменшилася на 171 361 особу, а 116 055 ветеранів-інвалідів ЛТЕКАми були оголошені як такі, що «повністю одужали» та перестали бути інвалідами.

У листі міністра соціального забезпечення України Ф.Ананченка на ім'я тодішнього керівника радянської України, майбутнього глави СРСР Микити Хрущова подано проміжну інформацію про результати переогляду ветеранів-інвалідів. У документі йшлося про позбавлення статусу інвалідів Вітчизняної війни та про «зниження» питомої ваги інвалідів II-ї групи, що означало переведення з II-ї групи інвалідності в III-ю групу. Переведення ветерана з II-ї групи в III-ю групу інвалідності супроводжувалося різким зменшенням суми пенсії, або її повне скасування. Варто звернути увагу на те, що у документі поряд із вищезазначеним подається додаткова статистика – скільки в результаті цієї акції зекономлено державних коштів на виплату пенсій і надбавок для придбання інвалідами війни хліба. Ось фрагмент цього листа: «...Міністерство соціального забезпечення УРСР на основі прийнятої низки заходів з жовтня 1946 р. і в 1947 р. у результаті глибокої лікарсько-трудової експертизи добилося зниження II групи інвалідів Вітчизняної війни на 10,1% і переведено в категорію здорових 62,5 тис. чоловік. Цим заходом зекономлено державних коштів на виплату пенсій разом із хлібною надбавкою до 160,8 млн. крб.... Ми передбачаємо зниження II групи на 8% і передвизжку в категорію здорових понад 39 тис. чол. Цей захід зекономить державних коштів на виплату пенсії до 120 млн. крб. на рік»²⁹.

²⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5181. Арк. 104.

²⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1841. Арк. 126.

²⁸ Центральний держархів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 348. Оп. 3. Спр. 384. Арк. 12.

²⁹ *Hordiyenko H., Hordiyenko V. State Policy on Social Protection for the Patriotic War Invalids... P. 147.*

Постає питання – чим була обумовлена необхідність масового зняття вчорашніх фронтників з інвалідності та переведення багатьох з II-ї групи інвалідності у III-ю? Для України період 1946-1947 рр. був надзвичайно важким. Республіка пережила Третій голод, під час якого загинуло понад 1 млн. українців³⁰. В умовах дефіциту продовольства різкого поліпшення здоров'я інвалідів Вітчизняної війни не могло бути. Навпаки, недоїдання спричиняло рецидивні захворювання, у багатьох демобілізованих фронтників відкривалися старі рани. Про стан здоров'я ветеранів у ці роки свідчить і те, що із 83 госпіталів, відкритих для долікування інвалідів Вітчизняної війни, 13 були призначені для фронтників-інвалідів з відкритою формою туберкульозу³¹. Отож, позбавлення багатьох ветеранів статусу інваліда Вітчизняної війни було зумовлене іншими причинами.

Щоб збагнути, чому радянський режим пішов на явно дискримінаційну акцію щодо інвалідів війни, слід взяти до уваги планово-директивний характер економіки в СРСР загалом, і в УРСР зокрема. У країні тотального планування фінансові показники системи соціального забезпечення також планувалися заздалегідь. У березні-серпні 1946 р. Верховні Ради СРСР та УРСР затвердили плани соціально-економічного розвитку країни та союзної республіки на наступні 5 років. Після цього плани набули статусу закону, порушення якого означало злочин. У планах містилися показники фінансування системи соціального забезпечення УРСР, у тому числі обсяг коштів на виплату пенсій інвалідам Вітчизняної війни. Сума коштів затверджувалася на ту кількість інвалідів війни, які були зареєстровані на початку 1946 р. Упродовж весни-літа 1946 р. в Україні під впливом стихійного лиха – засухи, а також унаслідок вивезення до союзного центру з республіки мізерного урожаю зерна розпочався Третій голод. Зерно вивозили згідно зі сталінською господарською політикою. Така політика сьогодні визнана злочином проти людяності. Здоров'я багатьох вчорашніх фронтників від недоїдання і неякісного харчування погіршилося. У цей час 9 липня 1946 р. союзний уряд ухвалив постанову про право надання інвалідності та статусу «інваліда Вітчизняної війни» демобілізованим фронтникам, які внаслідок важких фронтних ран і погіршення здоров'я вже після війни втратили працездатність. Більшість із них звернулися до ЛТЕКів й отримали статус інваліда війни. У результаті упродовж січня-вересня 1946 р. на 157 520 осіб зросла кількість інвалідів Вітчизняної війни, зареєстрованих органами соціального забезпечення в УРСР, сягнувши максимуму³². Отож, до кінця 1946 р. виник дефіцит бюджету системи соціального забезпечення. Коштів на пенсії інвалідам війни, які недавно стали на облік, не було.

Через катастрофічну засуху радянська Україна не змогла виконати нереальний сталінський план хлібозаготівель. З точки зору кремлівського диктатора республіка «завинила» перед Москвою. Отож, з огляду на це, партійно-урядове керівництво України не могло сподіватися на перегляд планів фінансування союзним урядом республіканської системи соціального забезпечення інвалідів війни для збільшення асигнувань на виплату пенсій. Тому партійно-урядове керівництво УРСР на чолі з Микитою Хрущовим пішло іншим шляхом: ініціювало масовий переогляд інвалідів-фронтників із застосуванням так званої «глибокої

³⁰ Веселова О. Післявоєнна трагедія: голод 1946-1947 рр. в Україні... С. 118.

³¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4893. Арк. 17.

³² ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 195. Арк. 160.

лікарсько-трудової експертизи» задля скорочення числа зареєстрованих інвалідів до показника початку 1946 р. «Глибока лікарсько-трудова експертиза» у цьому випадку була використана з маніпулятивною метою. Такими були реалії життя в умовах тоталітарного політичного режиму.

Микита Хрущов та інші керівники УРСР у цей час жили під загрозою зазнати репресій від кремлівського керманіча за невиконання плану хлібозаготівель. Страху їм додавало ще й усвідомлення вини за недотримання планових показників фінансування соціального захисту інвалідів Вітчизняної війни в республіці. Страх спонукав вождів радянської України до несправедливого позбавлення багатьох ветеранів інвалідності задля того, щоб не платити їм пенсію і за рахунок цього виконати фінансовий план системи соціального забезпечення. Крім цього, влада УРСР ухвалила ще один дискримінаційний акт щодо інвалідів війни. В опальній республіці з метою економії зерна та борошна практично всіх інвалідів Вітчизняної війни, які мешкали на селі, уряд позбавив гарантованого права купувати дешевий хліб по картках.

Постанови союзного уряду від 16 липня 1940 р. і 5 червня 1941 р. регламентували лише один вид соціального захисту інвалідів війни – підтримку доходів шляхом пенсіонування. Але з початком німецько-радянської війни 22 червня 1941 р. з'ясувалося, що цього для ветеранів недостатньо. Катастрофічні поразки Червоної Армії на фронтах у перші місяці збройного протистояння зумовили небачене зростання кількості інвалідів. Тому з 1942 р. партійно-урядове керівництво СРСР зосередило свою увагу на питаннях зайнятості фронтовиків. Із березня 1946 р. працевлаштування інвалідів Вітчизняної війни органами соціального забезпечення УРСР набуває планового характеру. Згідно з постановою уряду радянської України від 8 березня 1946 р. за № 387, упродовж поточного року органи соціального забезпечення зобов'язані були влаштувати на роботу 40 тисяч інвалідів Вітчизняної війни³³. На основі цього показника визначалися планові цифри працевлаштування осіб з інвалідністю внаслідок війни по кожній області України.

На 1947 р. перед органами соціального забезпечення було поставлене завдання додатково надати робоче місце 24 542 ветеранам-інвалідам. Саме таке завдання проголошувала постанова Ради Міністрів УРСР від 7 травня 1947 р. за № 648 «Про план працевлаштування інвалідів Вітчизняної війни в 1947 р.»³⁴. Застосовуючи адміністративні методи, соцзабези до 1950 р. працевлаштували 94,7% інвалідів Вітчизняної війни в республіці. До праці стали 99,1% інвалідів війни III-ї групи; 87% – інвалідів війни II-ї групи. Працювати почали навіть 34,4% інвалідів-фронтовиків I-ї групи³⁵.

На перший погляд, діяльність партійно-урядового керівництва України з розв'язання проблеми зайнятості ветеранів-інвалідів у перші післявоєнні роки виглядає як значний успіх. Отримавши роботу, інвалід війни мав можливість самостійно піклуватися про себе та про матеріальний стан своєї родини. Саме ці обставини враховувала Конвенція 159 Міжнародної організації праці «Про професійну реабілітацію та зайнятість інвалідів» від 1983 року. Однак у СРСР надання інвалідові робочого місця мало свої особливості. Слід розглядати всі

³³ ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 195. Арк. 160.

³⁴ Ibidem.

³⁵ ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 384. Арк. 68, 73.

показники зайнятості інвалідів війни в УРСР через призму концепції тоталітарної держави з її планово-адміністративною економікою. Варто враховувати унікальність соціалістичного господарства з його перманентним дефіцитом, у тому числі й робочої сили. Науковці довели, що працевлаштування інвалідів Вітчизняної війни в перші післявоєнні роки в СРСР і союзних республіках мало адміністративно-примусовий характер³⁶.

У вільній економіці ринок робочої сили передбачає жорстку конкуренцію між потенційними працівниками, де людина з інвалідністю, звісно, опиняється у не вигідних умовах. Тому гарантія держави у формі квотування певного відсотка робочих місць на підприємствах, в установах, організаціях усіх форм власності та господарювання для інвалідів тут виглядає повноцінною формою соціального захисту. У радянській економіці, починаючи з 1930-х років, безробіття було ліквідоване, а натомість з'явився дефіцит робочої сили, який існував у всіх галузях народного господарства з різною напруженістю аж до 1991 р.

Після закінчення Другої світової війни людські втрати СРСР були найбільшими у світі. У багатьох галузях виробництва не вистачало робочих рук. Плани відбудови народного господарства у післявоєнній п'ятирічці як в СРСР, так і в УРСР передбачали залучення значних людських ресурсів. Тому знайти роботу в той час не було проблемою. Більше того, непрацюючий громадянин міг опинитися під судом за кримінальний злочин під назвою «дармоїдство» й отримати покарання – ув'язнення у концтаборах. Партійно-урядове керівництво поставило завдання залучити до праці якомога більше ветеранів-інвалідів у ті галузі економіки, які були важливими для держави на той момент. Ветерани з інвалідністю I-ї і II-ї груп могли не працювати та не підпадали під кримінальну статтю «дармоїдство». Вони мали право самостійно вирішувати: йти їм працювати, чи ні. Вони, особливо інваліди війни II-ї групи, мали певну свободу у виборі місця роботи. Інваліди III-ї групи цілком підпорядковувалися репресивному трудовому законодавству в СРСР. Варто вказати на такі його елементи, як кримінальна відповідальність за 20-хвилинне запізнення на роботу, 10-годинний робочий день, неможливість звільнитися з роботи за власним бажанням. Якщо інвалід Вітчизняної війни III-ї групи у соцзабезі отримував документ із направленням на роботу на підприємство чи в установу й упродовж 1 місяця там не з'являвся, то його позбавляли інвалідності та пенсійних виплат. Цими обставинами пояснюється наполеглива «боротьба» органів соціального забезпечення УРСР за зменшення питомої ваги інвалідів II-ї групи з допомогою маніпулятивних технологій ЛТЕКів. Несправедливе переведення інвалідів Вітчизняної війни з II-ї групи у III-ю групу, з одного боку, давало можливість економити державні кошти, а з іншого – постачало соціалістичну економіку додатковими трудовими ресурсами.

Аналіз державної політики зайнятості інвалідів Вітчизняної війни в СРСР і радянській Україні у перші післявоєнні роки засвідчує, що прагнення досягнути 100% зайнятості ветеранів-інвалідів не відповідало навіть тодішнім загальноприйнятим принципам соціального захисту. Адже держава мусить гарантувати людині з інвалідністю право на працю, але не повинна зобов'язувати її працювати.

³⁶ Fieseler B. Soviet-style welfare: the disabled soldiers of the «Great Patriotic War» // *Rasell Michael and Elena Iarskaia-Smirnova* (Eds.): *Disability in Eastern Europe and the Former Soviet Union. History, Policy and Everyday Life*, Abingdon-New York, 2014. P. 18-41.

Протягом усього післявоєнного періоду інваліди війни, що працювали, так і не отримали від держави покращених умов праці, зменшених норм виробітку, зменшеного робочого часу, збільшених розцінок на вироблену ними продукцію, у порівнянні з іншими працівниками. Переважна більшість колишніх фронтовиків з інвалідністю не мали права самостійно обирати собі місце роботи. Вони ставали до праці на тому робочому місці, на яке їх направила держава. Потрібно було заробляти кошти на власне утримання й на утримання родини, оскільки розмір пенсії був мізерним. Слід зазначити, що в 1948 р. держава зняла з себе зобов'язання платити пенсію інвалідам Вітчизняної війни III-ї групи, перекинувши його на порожні, як правило, фонди соціального страхування підприємств та установ. Фронтовики, таким чином, втратили навіть ті 47-115 крб., на які вони мали право до цього. Отож, нема підстав цілком довіряти звітам органів соціального забезпечення УРСР про великі успіхи у подоланні проблеми зайнятості інвалідів Вітчизняної війни у перші післявоєнні роки.

Неефективна та негнучка радянська система соціального захисту інвалідів війни у післявоєнній Україні зумовила явище жебрацтва частини ветеранів. Про цей феномен повідомляють мемуаристи, які пережили ці складні часи. Очевидці стверджують, що старцювання інвалідів-фронтовиків у містах у перші післявоєнні роки було досить поширеним явищем. Вони ж вказують на те, що, як правило, жебрацтвом займалися інваліди війни з важкими формами каліцтва. Автори таких спогадів одноставно повідомляють і про те, що всі ці жебраки майже водночас раптово зникли з ринків, вулиць і вокзалів залізничних станцій.

Спогади очевидців через свою суб'єктивність є ненадійним джерелом і потребують підтвердження історичними джерелами іншого типу. Варто звернутися до об'єктивних у цьому конкретному випадку історичних джерел – документів партійно-урядового походження. Щоправда, цих документів дуже мало, і це не дивно. Для правлячого режиму фіксація фактів жебрацтва вчорашніх захисників соціалістичної батьківщини означала визнання провальними не тільки політики соціального захисту, але й усього правління комуністів у країні.

Вперше на високому рівні про жебрацтво інвалідів-фронтовиків заявив тодішній глава Народного комісаріату соціального забезпечення УРСР В. Муратов. У січні 1945 р., виступаючи зі звітною доповіддю на нараді працівників соціального забезпечення, нарком заявив: «...Ми маємо факти, коли деякі інваліди Вітчизняної війни, що потрапили під вплив нехороших людей, стали на шлях хуліганства, злочинства, жебрацтва та ряд інших вчинків»³⁷.

20-24 березня 1947 р. у Києві відбулася республіканська нарада керівних працівників соціального забезпечення, голів ЛТЕКів, керівників будинків інвалідів та інтернатів для інвалідів Вітчизняної війни, завідувачів військових відділів партійних комітетів, включно із завідувачем військового відділу ЦК КП(б)У. Усього на нараді зареєструвалося 204 делегати. 22 березня у роботі наради взяли участь тодішні вожді радянської України – секретар ЦК КП(б)У Лазар Каганович і голова уряду УРСР Микита Хрущов. Присутність на нараді вищого керівництва республіки (найближчих соратників Сталіна) означала непересічність для влади питання, яке стояло на порядку денному зібрання: «Хід виконання постанови ЦК КП(б)У від 16 вересня 1946 р. і чергові завдання органів соціального забезпечення УРСР на

³⁷ ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 31. Арк. 11.

1947 рік». Ніколи в історії СРСР до 22 березня 1947 р., ні пізніше, аж до 1991 р., не було такого, щоб найвищі керівники партії та держави були присутніми на нараді працівників другорядного, по суті, міністерства.

Стенограма наради містить детальні записи виступів учасників наради. Так, завідувач Київського навчально-виробничого комбінату для інвалідів-фронтовиків Оніщенко у своєму виступі говорив про інвалідів Вітчизняної війни, які закінчили курси кравців, але не працювали за фахом, а їздили по Західній Україні й жебракували. У стенограмі зібрання зберігся також текст виступу полковника Реутського – інваліда Вітчизняної війни І-ї групи (незрячого), який тоді став номенклатурним працівником – лектором із лекторської групи ЦК КП(б)У. У його виступі йшлося про ставлення партійно-урядового керівництва республіки до явища жебрацтва інвалідів війни. Полковник Реутський повідомив, що Микита Хрущов підтримав пропозицію керівників неурядового об'єднання «Республіканська організація інвалідів війни-офіцерів» щодо інвалідів Вітчизняної війни, які «морально опустилися» і стали вуличними торговцями або жебраками. Зміст пропозиції був таким: створити спеціальні групи з представників міліції та органів держбезпеки і самих ветеранів-інвалідів. Ці групи мали відстежувати жебрущих інвалідів війни, затримувати їх і, фактично, брати під арешт. За словами полковника Реутського, такі мобільні групи вже почали свою діяльність. Вони «проводили нальоти на базари», де виявляли «нестійких» інвалідів-фронтовиків і масово їх затримували³⁸. Присутні на нараді Лазар Каганович і Микита Хрущов слухали виступи ораторів і не заперечували проти такого типу діяльності.

А вже на іншій нараді, яка відбулася 26 травня 1947 р., високопоставлений партійний функціонер І. Дегтярьов, завідувач військового відділу ЦК КП(б)У, відкрито вимагав від громадських організацій ветеранів-інвалідів: «Базари перевіряти, перевіряти випадки побутового розкладу, пияцтва, виявляти тих, хто займається жебрацтвом»³⁹.

Партійно-урядове керівництво розглядало жебрацтво інвалідів війни як украй негативне та небажане явище, яке компрометувало радянську владу, принижувало «грандіозні здобутки будівництва соціалізму». З точки зору партійних функціонерів, жебрацтво інвалідів війни є результатом «морального розкладу» окремих фронтовиків. Тому вони заявляли, що слід поліпшити «політико-виховну роботу». Але насправді застосовували більш дієвий спосіб боротьби з «нестійкими» фронтовиками-інвалідами – так звані «перевірки», або «облави» на ринках, вокзалах та в інших громадських місцях.

Перші дискримінаційні акції проти «нестійких» інвалідів війни відбулися вже у 1945 р. За особистим дорученням Микити Хрущова мобільні групи у складі працівників міліції, працівників держбезпеки та ветеранів три рази протягом липня 1945 – вересня 1946 рр. провели «перевірку» громадських місць столиці України Києва «...з метою виявлення присутності інвалідів Вітчизняної війни і причин, які привели їх на базари». Такі ж «перевірки-облави» були організовані і в Одеській області у червні 1946 р. Про результати діяльності мобільних груп керівник УРСР Микита Хрущов отримав довідку. У ній голова «Республіканської комісії сприяння інвалідам-офіцерам» доповідав: «Спільно з Головним Управлінням Міліції УРСР, згідно з досвідом перевірки базарів м. Києва, дані

³⁸ ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 204. Арк. 167.

³⁹ ЦДАВО України. Ф. 348. Оп. 3. Спр. 206. Арк. 104.

вказівки начальникам Облміліції й обласним комісіям про повсюдну перевірку базарів і вилучення з них інвалідів шляхом улаштування через органи Соцбезпеу в будинки інвалідів і працевлаштування непрацюючих»⁴⁰.

Як бачимо, способи «боротьби» з жебрацтвом інвалідів-фронтовиків мали не тільки дискримінаційний, але й репресивний характер. Присутність ветеранів-інвалідів у складі мобільних груп поруч із міліціонерами та співробітниками держбезпеки під час облав на «нестійких» інвалідів Вітчизняної війни була потрібна для того, щоб створити хоча б видимість законності. «Вилучених» із вулиць українських міст ветеранів-інвалідів збирали в одному місці, а потім відправляли залізницею чи автотранспортом у невідомому напрямі. Згідно із офіційними документами Міністерства соціального забезпечення УРСР, частину заарештованих примусово розподіляли по інтернатах для інвалідів, інших так само примусово відправляли на лікування, деяких відвозили до власних родин.

Можна тільки уявити, що змушувало фронтовиків-інвалідів покинути власну сім'ю. Більше всього, це небажання обтяжувати рідних своєю присутністю. Для найбільш асоціальних інвалідів Вітчизняної війни, з точки зору влади, створили низку спеціалізованих будинків інвалідів, перебування в яких мало чим відрізнялося від ув'язнення. В Україні такими були упродовж кількох післявоєнних років інтернати для інвалідів війни у селищах Високе та Стрілече на Харківщині. Але архівні документи про ці заклади були знищені ще до 1991 р., щоб сховати кінці у воду. Отож, ще одна темна сторінка післявоєнної історії ветеранів війни з нацизмом в УРСР потребує прискіпливого подальшого вивчення.

Партфункціонери – організатори репресій проти інвалідів-фронтовиків – нездатні були збагнути причини їх «нестійкості». Ніде в документах ми не знаходимо міркувань про вину держави перед фронтовиками, про мізерні пенсії, про недосконалість системи соціального забезпечення, про черствість і бездушність чиновників, посадовим обов'язком яких було турбуватися про інвалідів Вітчизняної війни.

Отож, вищезазначені факти приводять нас до наступних висновків. Замовчування радянським режимом результатів соціальної політики щодо інвалідів Вітчизняної війни у перші післявоєнні роки було викликано такими обставинами. По-перше, влада намагалася приховати від народу важкі наслідки переможної війни. По-друге, політика соціального захисту ветеранів-інвалідів у перші післявоєнні роки виявилася настільки провальною, що про неї зайвий раз не згадували. По-третє, наявність у країні великої кількості інвалідів не вписувалася у пропагандистський міф успішної «першої у світі країни соціалізму».

Упродовж 1940-1950 рр. у соціальній політиці партійно-урядового керівництва СРСР та УРСР спостерігалася дискримінація інвалідів Вітчизняної війни сільського походження. Селяни у радянському суспільстві були непривілейованим класом. Правляча комуністична партія вважала, що селяни є носіями «дрібнобуржуазної психології», тобто потенційно ворожими для політичного режиму. Загнані в колгоспи, позбавлені землі та засобів праці, селяни виживали лише за рахунок присадибної ділянки та невеликого домашнього господарства. Інвалід війни, який повертався додому в село, отримував меншу на 20% пенсію у порівнянні з таким же інвалідом, який мешкав у місті та мав «правильне походження» – із робітничого

⁴⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4893. Арк. 17.

класу. Фактично, тут йдеться про ще одну форму дискримінації інвалідів – дискримінацію за соціальною ознакою.

Соціальний захист інвалідів Вітчизняної війни у радянській Україні в 1946 р. опинився під потужним адміністративним пресом унаслідок погіршення соціально-економічної ситуації та початку Третього голоду. Задля економії коштів пенсійного фонду ветеранів-інвалідів під тиском керівництва республіки відбулося механічне скорочення числа визнаних ЛТЕКами інвалідів Вітчизняної війни. За допомогою маніпулятивної «глибокої лікарсько-трудової експертизи» фронтовиків позбавляли інвалідності. Микита Хрущов і Лазар Каганович пішли на цей крок через страх репресій проти себе за невиконання планів і з бажання догодити кремлівському диктатору. Чверть мільйона інвалідів війни втратили будь-яку підтримку держави.

Проблема зайнятості ветеранів-інвалідів у перші післявоєнні роки в радянській Україні вирішувалася без урахування особистих бажань та економічних інтересів інвалідів війни. За допомогою маніпулятивних технологій ЛТЕКів радянський режим масово переводив фронтовиків з II-ї у III-ю групу інвалідності, щоб мати юридичне право насильно спрямовувати їх у ті галузі економіки, які потребували робочих рук.

Радянський режим виявився нездатним адекватно оцінити та розв'язати проблеми тих ветеранів-інвалідів, які вимушені були займатися жебрацтвом. Ця група ветеранів зазнала відвертої дискримінації через свій неприглядний зовнішній вигляд і спосіб життя. Складну соціальну проблему влада розв'язувала звичними репресивними методами. Таким чином, тоталітарний режим залишив в Україні після себе ще один злочин у довгому ряду інших злочинів.

REFERENCES

- Ananchenko, F.** (1949). *O rabote organov sotsyalnogo obespecheniia Ukrainskoi SSR* [On the work of social protection bodies of the Ukrainian SSR]. Kiev [in Russian].
- Blackie, Daniel** (2018). *Phallacies: historical intersections of disability and masculinity*, edited by Kathleen M. Brian and James W. Trent, Jr, New York, Oxford University Press, 2017, xii +354 pp. *Disability & Society*, 33 (6), 990-991 [in English].
- Feseler, B.** (2005). «Nishchie pobediteli»: invalidi Velikoi Otechestvennoi voiny v Sovetskom Soiuze [«Poor winners»: the invalids of the Great Patriotic War in the Soviet Union]. *Neprikosnovennyi zapas*, 2-3 (40-41), 21-33 [in Russian].
- Fieseler, Beate** (2014). Soviet-style welfare: the disabled soldiers of the «Great Patriotic War». In **Rasell, Michael & Elena Iarskaia-Smirnova** (Eds.). *Disability in Eastern Europe and the Former Soviet Union. History, Policy and Everyday Life*, Abingdon-New York. P. 18-41 [in English].
- Fomin, A.** (2021). Zakhody systemy sotsialnoho zabezpechennia URSR z vrehuliuvannia stanovyscha amnistovanykh invalidiv (pochatok 1950-kh rr.) [Measures of UkrSSR Social Security System to Regulate Situation of Amnestied Disabled People (early 1950s)]. *Eminak*, 2 (34), 159-166 [in Ukrainian].
- Goggin, Gerard & Christopher, Newell** (2003). *Digital Disability: The Social Construction of Disability in New Media*. Lanham [in English].
- Guldvik, Ingrid** (2014). Disability, social groups, and political citizenship. *Disability & Society*, 28 (4), 516-529 [in English].
- Hordiienko, Viacheslav & Hordiienko, Halyna** (2017). Zhytlova problema u povsiakdenni invalidiv Vitchyznianoї viiny v URSR u 1942-1950 rr. [Disabled soldiers' housing problem of the everyday life in USSR between 1942 and 1950]. *Eminak*, 1 (17), Vol. 4, 52-58 [in Ukrainian].
- Hordiienko, Viacheslav & Hordiienko, Halyna** (2019). Pravova rehlamentatsiia sotsialnoho zakhystu viiskovykh z invalidnistiu u konteksti pidhotovky SRSR do velykoi viiny: dzhereloznavchyi dyskurs [Legal Regulation of Servicemen with Disabilities Social Protection in the Context of the USSR Preparation for Big War: Source Study Discourse]. *Eminak*, 3 (27), 242-251 [in Ukrainian].

- Hordiyenko, H. & Hordiyenko, V.** (2022). State Policy on Social Protection for the Patriotic War Invalids in Post-war Ukraine in 1945-1950. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 22, 141-152 [in English].
- Kovalenko, N.** (2018). Sotsialne zabezpechennia invalidiv Druhoi svitovoi viiny v selakh Zhytomyrskoi oblasti v 1944-1948 rr. [Social welfare of the II World war invalids in the villages of Zhytomyr region in 1944-1948]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Ser. Istoriiia, 1 (1)*, 77-81 [in Ukrainian].
- Lysenko, O. & Pastushenko, T.** (2017). Suchasnyi dyskurs Druhoi svitovoi viiny kriz pryzmu publikatsii «Ukrainskoho istorychnoho zhurnalu» ostannoho desiatylittia [The modern discourse of the Second World War through the prism of the publications of the «Ukrainian Historical Journal» of the last decade]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 6*, 140-162 [in Ukrainian].
- Lysenko, O.** (2004). Druha svitova viina yak predmet naukovykh doslidzhen ta fenomen istorychnoi pam'iaty [The Second World War as a subject of scientific research and a phenomenon of historical memory]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 5*, 3-16 [in Ukrainian].
- Lysenko, O.** (2005). Pidsumky Druhoi svitovoi viiny ta Ukraina [The results of the Second World War and Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 6*, 134-142 [in Ukrainian].
- Lytvyn, V.** (2004). *Ukraina u pershomu povoiennomu desiatylitti (1946-1955)* [Ukraine in the first post-war decade (1946-1955)]. Kyiv [in Ukrainian].
- Mukovskiy, I. & Lysenko, O.** (1997). *Zvytiaha i zhertovnist: ukraintsi na frontakh druhoi svitovoi viiny* [The Valour and Sacrifice: Ukrainians on the fronts of Second World War]. Kyiv [in Ukrainian].
- Oliver, M.** (2013). The Social Model of Disability: Thirty Years on. *Disability & Society, 28 (7)*, 1024-1026 [in English].
- Omansky, Gordon & Rosenblum, K.E.** (2001). Bringing Disability into the Sociological Frame: A Comparison of Disability with Race, Sex, and Sexual Orientation Statuses. *Disability & Society, 16 (1)*, 5-19 [in English].
- Symeonidou, Simoni** (2014). New policies, old ideas: the question of disability assessment systems and social policy. *Disability & Society, 29 (8)*, 1260-1274 [in English].
- Slobodianskyi, M. & Hitman, Sh.** (1949). *Zbirnyk zakonodavchykh ta normatyvnykh materialiv po pensiiinomu zabezpechenniu* [The collection of legislative and regulatory materials on pension provision]. Kyiv [in Ukrainian].
- Veselova, O.** (2006). Pislivoienna trahediia: holod 1946-1947 rr. v Ukraini [The post-war tragedy: the famine of 1946-1947 in Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 6 (471)*, 98-124 [in Ukrainian].
- Vronska, T. & Lysenko, O.** (2012). «Okopne bratstvo»: frontovyi mikrosotsium u konteksti voiennoi povsiakdennosti [«Trench Brotherhood»: front-line micro-society in the context of military everyday life]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy, 15*, 8-25 [in Ukrainian].